

ИЗВОРИ

МАРК
АВРЕЛИЙ

КЪМ
СЕБЕ СИ

Превод от старогръцки,
предговор и бележки
Богдан Богданов

№1 Платон ▪ *Пир*
№2 Марк Аврелий ▪ *Към себе си*

СЪДЪРЖАНИЕ

Марк Аврелий – император и философ 7
Богдан Богданов

КЪМ СЕБЕ СИ / 39

Първа книга	41
Втора книга	53
Трета книга.....	61
Четвърта книга.....	71
Пета книга	87
Шеста книга	103
Седма книга.....	119
Осма книга	137
Девета книга	153
Десета книга.....	167
Единадесета книга.....	183
Дванадесета книга.....	197
Азбучен показалец на имената и античните понятия.....	207

МАРК АВРЕЛИЙ – ИМПЕРАТОР И ФИЛОСОФ

Осемнадесет века ни отделят от създаването на малката книжка с лични записки на римския император стоик. Това отстояние оправдава както разноречието във вече сторените тълкувания, така и новите прочити. И все пак основните възможности са две – поместването на записките в конкретноисторически контекст, или полагането им в една или друга обща постановка.

Ако текстът на Марк Аврелий беше еднозначно свързан с миналото на своето оформяне, а ние бяхме само съвременни хора, разбирането щеше да се изрази в простото усвояване на паметника като нещо приключило. Но всъщност и авторът, и ние не сме само привързани към определени исторически среди и актуални времена. В някаква степен сме и извън тях. Динамиката ни на същества, които са тук, желаят да бъдат другаде и същевременно са никъде, определя смисъла на „Към себе си“ като комплекс от отношения към едно „там и тогава“, друго, „тук и сега“ и трето „навсякъде и никъде“. Тези параметри са трудно отграничими. В желанието да разберем текста на Марк Аврелий като нещо завършено, породено от сплитането на принадлежащи на миналото идеи и форми, неизбежно се опираме на други идеи и форми, които по някакъв начин са свързани с опита на „Към себе си“ и дори са налице в императорските записки.

Идеалното добро тълкуване не би трябвало да разглежда тълкувания текст и тълкувателя като затворени в себе си и напълно отделени един от друг. Смисълът на никоя творба, особено на просъществувалата векове, не се изчерпва с породилите я исторически значения. Винаги е налице нещо в повече, адресирано разсеяно и неточно, не към своето време.

В хода на конкретноисторическото обясняване текстът естествено се разпада на страни и равнища. На въпроса от какво са породени наставленията, които императорът отправя към самия себе си, обикновено се отговаря по следния начин – от личния му опит, от обществено-психологическата ситуация, в която живее, от традицията на елинската и римската култура, изразена в стоическото светоусещане, и от литературната форма на т.нар. протрептика, свързала се с кинико-стоическата диатриба. Това е грубата схема на страните на съдържанието и формата, които съставят интересувашото ни конкретноисторическо значение на записките.

Личният опит на императора е особено ценен за нас. В текста на записките той е проявен в осъзнаването на фактите на собствения живот, в автобиографичното тълкуване на ценностите, които гарантират благополучието на размишляващия автор. Високата степен на осъзнатост се поддържа от жанра протрептика, чийто адресат е самият Марк Аврелий, от частния характер на записките, както и от самата епоха, за която човешката интимност става все по-остър проблем. За разбирането на текста има значение и несъзнатото лично, проявено във фоновете значения на „Към себе си“.

Марк Аврелий е роден на 26 април 121 г. във фамилията дом на хълма Целий в Рим в семейство от конническото съсловие, произхождащо от Испания. То е в близки отношения с император Адриан. Баща му се издига до претор, но умира млад. Бъдещият император е отгледан от дядовците си по майчина и бащина линия. Вторият, чието име, идентично с това на бащата, Марк Аврелий носи първоначално (Марк Аний Вер), успява да го свърже със семейството на Адриан посредством годещ. Младешът впечатлява императора с ума и характера си. Когато в последната година на своето управление по традиция, тръгваща от Нерва, лишеният от мъжко потомство Адриан осиновява сенатора Антонин, определяйки го за свой наследник, той определя и неговите наследници, като го заставя да осинови седемнайсетгодишния Марк Аврелий и Луций Вер, сина на своя наскоро починал фаворит. Този избор, резултат на семейни интриги, не е несполучлив. Същото важи и за самия Адриан, осиновен от император Траян заради качества си, но и поради симпатиите на Траяновата съпруга Плотина.

След идването на власт на Антонин Пий (138 г.) в качеството си на наследник Марк Аврелий преминава през официалните степени на държавната служба – квестор, консул, трибун. С новия император го свързват дълбоко уважение и духовна близост, които се чувстват в записките. Антонин го освобождава от юношеския годещ и го оженва за дъщеря си Галерия Фаустина. Според някои антични историци тя е втора Месалина. Но едва ли е достоверно, че синът му Комод е плод на

връзката на Фаустина с гладиатор. Тези факти са влезли в историята от светската хроника на тогавашните театрални фарсове, Фаустина е майка на 13 деца от Марк Аврелий, половината от тях починали невръстни. Знаем, че е противоречала на съпруга си. Когато дъщеря ѝ Луцила отказва да се омъжи за любимеца на баща си Помпейан, Фаустина застава на нейна страна. В нормата на обичаите на тогавашната висша среда Марк Аврелий омъжва дъщеря си най-напред за своя съимператор Луций Вер. Опитва се с този брак да го откъсне от разгула, в който живее на изток.

Не усещаме автора на записките в тези действия, освен ако не е прикрит зад формулата „продиктувано от ползата за общността“ или ако не отделя съзнателно живота си на римлянин от идеалното си битие на гражданин на света. Но едва ли е редно да търсим философското самосъзнание от записките в реалния живот на императора – два свята, опитали да се свържат, но останали вероятно достатъчно чужди един на друг.

При осиновяването от Антонин Пий младият Марк се нарича Елий Аврелий Вер – комбинация на собственото и фамилното му име с фамилните имена на Адриан и Антонин. Едва след смъртта на осиновителя Антонин (161 г.) се оформя името, с което го познаваме – Марк Аврелий Антонин. Практиката на тези промени днес изглежда странна, но тя свидетелства, че римското време разбира връзката с бащата не само като природно устойчиво, но и като обществено целесъобразно отношение. Колкото по-високо в социалната йерархия е един римлянин, толкова по-независим става от

природната връзка. Това важи с особена сила за императорските семейства от II век.

Младият Марк се формира от своите височайши предходници. Също като елинофила Адриан овладява до съвършенство елинския и очевидно го смята за по-пригоден от латинския за философските си записки. Адриан също е автор на подобни записки, за съжаление не достигнали до нас. Марк Аврелий е особено зависим от Антонин. Той му избира за учители по реторика най-добрите на онова време – Херод Атик и Фронтон. Запазени са писмата на Фронтон до Марк Аврелий и неговите отговори. Тази преписка е свидетелство за умонастроението на императора в годините на младостта – изисканост, литературна култура, познаване на гръцкия език, привързаност към учителя, но и реторически формализъм. В духа на обичаното тогава публично красноречие за запълване на време Фронтон съчинява похвали на праха и дима. В отговор на неговата „Похвала на съня“ Марк Аврелий пише диатриба срещу съня, коментар на откъси от художествени произведения, в които трудно се разпознава авторът на „Към себе си“. Бъдещият император слуша знаменитости като Елий Аристид, от когото освен на уважение към класическото елинско слово се учи и на тържествено аргументиране. Школа за словесни и мисловни умения и условно поведение, реториката е гаранция за успех в държавната кариера.

Но има и друга школа – философската. До началото на II век философите са настроени опозитивно спрямо официалната римска власт и формализма на реторическото образование. От времето на Адриан и Антонин Пий филосо-

фията престава да играе ролята на съдница на официалността и става изразител на по-личните и частни или на по-универсалните гледища за света. От ранна юношеска възраст Марк Аврелий е привързан към аскетизма на философското поведение, т.нар. в записките „елински начин на живот“. Майка му едва го удържала да не спи на незастлан нар. За болезнената му правдивост, правейки каламбур с фамилията му име Verus (истинен), Адриан го нарича Verissimus (най-истинен). От 146 г. Марк е заобиколен от учители философи – стоиците Рустик и Аполоний, перипатетика Клавдий Север и платоника Александър. Облича се в проста дреха и по-късно, вече император, продължава да следва философската простота: движи се без свита в Александрия, посещава сам библиотеки и сказки.

Парадоксът е, че тези белези за частност се официализират. Философското поведение скоро става модно, простото поведение, това да държиш философ у дома и да носиш свитък в ръка – започват да бележат принадлежност към висшите кръгове. Императорът едва ли е лично виновен тогавашният римски свят да се изпълни с философи шарлатани, но той несъмнено допринася за разпространяването на фигурата на този интелектуален лумпен, който се изхранва с повърхностно комбиниране на морални прецепти. Разбира се, неговите приближени са вероятно задълбочени мислители. Но това едва ли оправдава назначаването им за консули и префекти, особено ако вземем предвид казаното в записките, че Платоновата държава, управлявана от мъдреци, е нещо непостижимо. Или тези думи свидетелстват за

горчивия опит, че за редица неща философът е непригоден или най-малко не е в състояние да служи за пример. Това, че по време на гладиаторските игри, където отсъствието му е невъзможно, императорът чете в ложата си и подписва едикти, не намалява интереса към този род забавления. И сигурно модата да се чете Епиктет, последвала некритично от неговия вкус, не е променила живота на никого.

Деятелен и упорит по римски, Марк Аврелий се занимава с какво ли не. Поддържа медицинските изследвания на Гален, който му става личен лекар, и граматическите на Херодиан. (В модата да се чете и изследва и по-далече от императорския кръг действат талантливи литератори, антикваристи събирачи и систематизатори.) Самият той пише неуморно. Привидно небрежният, но обигран и богат на редки думи език на записките издава грижата му да бъде точен в израза. Това важи и за достигналите до нас писма, както и за запазената част от негова реч. Според някои извори сам съставял едиктите си. С помощта на вещи юристи търси точни формулировки, иска да обхване нови казуси (голяма част от законите му се занимават с положението на малоправните: жени, сираци и роби). Нуждата от по-добро правораздаване го кара да увеличи на 230 броя на присъствените дни в годината.

В императорските му функции влизат и задълженията на върховен жрец. Благочестив и изпълнен с респект към отечествената традиция, Марк Аврелий постоянно оглавява процесии и жертвоприношения. Непрекъснато е зает в прекия смисъл на думата. Тридесетина години след неговата смърт историкът Дион

Касий му прави следната характеристика: „Беше трудолюбив и точен във всичко, свързано с управлението, и нито говореше, нито правеше нещо просто така; понякога в продължение на цели дни се занимаваше с най-незначителни работи, понеже смяташе, че е недостойно за един император да върши нещо прибързано; това щяло да хвърли сянка и върху останалите му дела.“

Въпросът е до каква степен тази акуратност се е определяла от традиционните римски добродетели, до каква от стоическата етика и до каква е следвала от личната природа на императора.

Какъв е бил Марк Аврелий като човек? Монументалната статуя на кон на Капитолия в Рим заблуждава. Тя представя официалната статура, а не действителния ръст. Индивидуалното едва ли е изразено точно и в бюста от Музея в термите на Диоклециан. По-точен е навярно портретът в „Сатирата на императорите“ от Юлиан – слаб, с нездрав вид, редки руси къдрици. Здравето му било засегнато от юношеския аскетизъм, а може би и от изнурителните походи срещу германските племена. На петдесет и пет години, споделя в записките, вече не може да чете и се чувства старец. Дион Касий твърди, че бил с болни гърди и стомах и не издържал на студ. За да успокоява болките си, а не за да се предпазва от евентуално отравяне, взима всекидневно дрога с малко опиум (нещо обичайно за монарсите на Изтока). Според един съвременен изследовател общата депресивност и особено възприятие за пространство и време в записките са следствие от редовната употреба на опиум.

Вероятно е да има връзка между астеничната натура и възгледите. Но тя едва ли е пряка. Едва ли само личната болनावост е допринесла за депресивното настроение, песимизма и сублимирането посредством идеали и догми, които откриваме в записките. Марк Аврелий е в коловоза на времето си. Тягата към мрачна, към свръхидеали и ексцеси на вяра е обща наклонност в онази епоха. Собствената физиология и обществената настроеност в подобен случай взаимно се поддържат. По всяка вероятност натурата на Марк Аврелий е толкова причина за твърденията в записките, колкото е и причинена от тях. Така или иначе не само в този случай конкретната индивидуалност, особеностите на телесния живот, личните апетити и всекидневните настроения на пищеция са принципно закрити за нашия поглед.

По-лесно е проследяването на събитията във външния живот. Предусещайки края си, Антонин Пий нарежда да пренесат златната статуя на фортуна в стаята на Марк Аврелий. Това е знак за предаването на върховната власт. Събитието става през март 161 г. в Лориум. Вече император, Марк Аврелий зачита волята на Адриан и разделя властта с Луций Вер. За себе си запазва върховното жречество. Много страници са изписани за разликите между двамата. Луций Вер обича живота и спорта и не изпитва особено желание да участва във върховното управление. През следващата 162 г. воюва срещу партите на Изток, но се прочува повече с шумните празненства, които урежда и които напомнят за Антониевите отпреди 200 години. Войната срещу партите довежда до победен край Авидий Касий. Към Луций Вер

Марк Аврелий проявява търпимостта, с която се отнася към Фаустина и към сина си Комод по-късно. Според историците това са неговите три грешки. През 169 г. Луций Вер умира. Има недоброжелатели, които намесват Марк Аврелий в събитието. До 177 г. той управлява сам, след това споделя властта с Комод.

Особено войните с германските племена правят смутно управлението на Марк Аврелий. През 166 г. те се спускат от север и достигат до Аквилея. Военните действия срещу маркоманите и квадите, срещу сарматите заемат почти цялото време на зрелия му живот. Рядко в Рим, по лагерите край Дунав, зает с дипломатически ходове, в дефанзивни операции и уреждане на провинции, Марк Аврелий отблъсква на север варварската сила, без да се справя с нея окончателно. И смъртта на 17 март 180 г. го сполетява далече от Рим. (По-голямата част от записките той диктува на свой секретар по военните лагери – вечер, останал сам, за отмора и подкрепа.) През 175 г., когато е зает с уреждането на провинциите Маркомания и Сарматия, на Изток вдига бунт Авидий Касий, тогава наместник в Сирия, откъдето е родом. Поддал се на слуха, че Марк Аврелий е мъртъв, той се провъзгласява за император. Бунтът е потушен след неколкомесечни военни действия, а Касий убит от верни хора на императора. Марк Аврелий държи реч в сената, за да оправдае операцията. След това посещава източните провинции, където умира Фаустина.

Странно звучат сведенията за преследването на християни по време на управлението му при наличието на толкова общи тонове между записките и раннохристиянската литература.

Но идеологията и реалността в повечето случаи се разминават. Марк Аврелий следва отечествените традиции и е върховен пазител на традиционните култове, които християните отказват да изпълняват. Той ги преследва като отцепници от общността на римския свят, но и лично не приема поведението им, особено ригоризма, основан на чистото изповедание, а не на аргументирано убеждение. Затова е разбираемо, че в процеса, който води неговият учител стоикът Рустик, дезертиралияг в лагера на християните стоик Юстин е осъден на смърт заедно с шестима свои ученици. Разбираеми са и екзекуциите на християни в Лион през 177 г., които успокояват недоволната езическа маса.

Освен с външни войни императорът има грижи и с вътрешни бунтове – на фелахите в Горен Египет, на войници. Разбойнически дружини кръстосват Галия и Испания. Добавят се природните бедствия и епидемии. През 162 г. Тибър наводнява Рим, през 177 г. земетресение разрушава напълно Смирна. Донесената от Изток след войната с партите чума опустошава на няколко вълни много области на империята. По всяка вероятност и самият император става нейна жертва.

Марк Аврелий допуска голяма грешка, като нарушава установилия се от края на предишния век ред на предаване на властта чрез осиновяване. Наистина Траян и Адриан нямат синове като него, но не толкова правният принцип го кара да остави властта на сина си Комод. Изглежда така си казва думата набиращото сили самосъзнание на монархията. Заел престола, неинтелигентният Комод не успява да се съпротиви на предразполагащата към

произвол абсолютна власт. В императорското обкръжение философите отстъпват на освободени роби лумпени. Понеже сред тях има християни, Комод проявява търпимост към християнството. Но той е почти пълна противоположност на нравствено строгия си баща. Другарува с гладиатори. Завръщайки се от германските походи след смъртта на баща си, влиза в Рим на триумфална колесница заедно със своя камериер любовник, облечен в женски дрехи.

Седемдесетте и осемдесетте години на II век, когато управлява Марк Аврелий, са краят на една епоха, считана за мирна и благоденстваща, възхвалявана от историци и оратори, дори от опозиционно настроени люде като Епиктет. Рим е силен, административно и военно уреден, покрит с градове. От Мала Азия до Испания те имат еднакъв вид. Светът на тази градска култура с единна физиономия претопява народностните различия и поставя в контакт хора с различен произход и манталитет. В това време светът е широко отворен особено за интелектуалците оратори и философи. Отворен е и за движението на стоки. Никога по-рано и по-късно в античността търговският обмен няма такъв ръст, както във II век. Същевременно, колкото и уредени да са римските пътища, селските райони в Британия, Египет и Тракия остават затворени и незасегнати от това движение. Римските градове са все пак оазиси в пустинята на един древен бавно променящ се ред. Времето не тече с еднаква скорост в луксозната вила с парно отопление и в селската колиба. В този смисъл Римската империя съвсем не е пространство на компактна материална цивилизация.